

Szczuczko, Witold

Archiwa prywatne w archiwach wielkich miast pruskich (Gdańsk, Elbląg, Toruń) w okresie staropolskim

---

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia 25 (236), 83-97

1991

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Witold Szczuczko

ARCHIWA PRYWATNE W ARCHIWACH WIELKICH
MIAST PRUSKICH (GDAŃSK, ELBLĄG, TORUŃ)
W OKRESIE STAROPOLSKIM

Trzy wielkie miasta pruskie: Gdańsk, Elbląg i Toruń stanowiły w omawianym okresie od XV do XVIII w. wielkie ośrodki gospodarczo-handlowe i jednocześnie centra rozkwitu kultury mieszczańskiej, rozwoju nauki i oświaty, literatury i sztuki, powstawania drukarni, prywatnych bibliotek i kolekcji. Bogate i aktywne mieszczaństwo widziało w tym zaspokojenie własnych ambicji, ale także i zainteresowań. Obok książek gromadzono w domach akta powstałe w wyniku działalności gospodarczej, politycznej, a także własnej i cudzej twórczości literackiej i piarstwa historycznego¹. Osoby pełniące urzędy zatrzymywały często wytworzone przez siebie akta. Zbiory, gromadzone niejednokrotnie przez wiele pokoleń jednej rodziny, przejęły z czasem biblioteki i archiwa władz miejskich.

Przedmiotem niniejszego opracowania są archiwa prywatne przechowywane w archiwach miejskich — ściślej w archiwach rad miejskich — Gdańska, Elbląga i Torunia w okresie od XV do XVIII w.

Polski Słownik Archiwalny archiwum prywatne definiuje jako: „zespół archiwalny powstały na skutek działalności instytucji prywatnej lub osób fizycznych, rodzin, rodów, niezależnie od aktualnego miejsca jego przechowywania”². W ślad za *Polskim Słownikiem Archiwalnym*³ i opracowaniem T. Zielińskiej⁴ do archiwów prywatnych w naszym opracowaniu zaliczymy archiwa rodzin przemysłowych, handlowych (kupieckich), przedstawicieli wolnych zawodów, urzędników, spuścizny

¹ *Historia Pomorza*, pod red. G. Labudy, t. 2, cz. 1—2, Poznań 1976, 1984; *Gdańsk. Jego dzieje i kultura*, Warszawa 1969; *Historia Gdańska*, pod red. E. Ciesłaka, t. 2, Gdańsk 1982; S. Gierszewski, *Elbląg. Przeszość i teraźniejszość*, Gdańsk 1978; *Dzieje Torunia*, pod red. K. Tymienieckiego, Toruń 1933; *Toruń dawny i dzisiejszy. Zarys dziejów*, pod red. M. Biskupa, Warszawa—Poznań—Toruń 1983.

² *Polski Słownik Archiwalny*, pod red. W. Maciejewskiej, Warszawa 1974, s. 20.

³ *Ibid.*, s. 78, 90.

⁴ T. Zielińska, *Archiwalia prywatne (Pojęcie, zakres gromadzenia, metody opracowania)*, Archeion 56, 1971, s. 71—88, tu s. 74—78.

pojedynczych osób (archiwa osobiste) oraz kolekcje (zbiory archiwalne) utworzone przez osoby prywatne lub przez instytucje z akt proveniencji prywatnej.

W dotychczasowych badaniach nad archiwami prywatnymi, problematyce archiwów prywatnych w miastach poświęcono niewiele miejsca. Dorobek nauki w tym zakresie omówił już wyżej B. Ryszewski⁵. W tym miejscu pragniemy jedynie zaznaczyć, że w Polsce po raz pierwszy z postulatem podjęcia badań nad archiwami prywatnymi w miastach wystąpiła w 1970 r. T. Zielińska⁶.

Niewiele miejsca poświęcono też interesującemu nas zagadnieniu w badaniach nad archiwami miejskimi Prus Królewskich w okresie staropolskim⁷. Stosunkowo najwięcej wiemy o archiwach prywatnych w Archiwum miasta Gdańska poprzez badania M. Sławoszewskiej⁸ i C. Biernata⁹. Głównie dotyczą one, powstałej jeszcze w końcu XVI w. w Archiwum miasta Gdańska, kolekcji rękopisów „Bibliotheca Archivi”. Sławoszevska omawia jej zasób według stanu, który dziś istnieje, a który został stworzony i uporządkowany w XIX w., po zburzeniu układu staropolskiego i włączeniu doń rękopisów z Biblioteki Miejskiej¹⁰. Przy ustalaniu jej zasobu staropolskiego potrzebne są zatem badania nad proveniencją poszczególnych rękopisów.

Podstawę źródłową do badań nad archiwami prywatnymi z archiwów miejskich Gdańska, Elbląga i Torunia w okresie staropolskim stanowić mogą:

⁵ Patrz wyżej opracowanie B. Ryszewskiego.

⁶ T. Zielińska, *Archiwalia prywatne*, s. 75.

⁷ Dla Archiwum miasta Elbląga głównie: T. Kupczyński, *Archiwum Elbląskie*, Archeion 17, 1948, s. 101—113; W. Klesińska, *Archiwum miasta Elbląga*, Rocznik Elbląski, t. 1, 1961, s. 73—95; P. Letkemann, *Die Geschichte der Westpreussischen Stadtarchive*, [w:] *Beiträge zur Geschichte Westpreussens*, Nr. 5, Münster 1976, s. 5—97; *Archiwum miasta Elbląga. Przewodnik po zespołach, 1242—1945*, opr. J. Czaplicka, W. Klesińska, Warszawa 1970, gdzie dalsza literatura szczegółowa. Dla Archiwum miasta Torunia głównie: I. Janosz-Biskupowa, *Historia Archiwum w Toruniu w latach 1945—1965*, Archeion 47, 1967, s. 71—84; K. Ciesielska, *Zarys dziejów Archiwum Toruńskiego*, Zapiski historyczne, t. 43, 1978, z. 4, s. 7—42, gdzie dalsza literatura. Dla Archiwum miasta Gdańska głównie: M. Bär, *Das Königliche Staatsarchiv zu Danzig. Seine Begründung, seine Einrichtungen und seine Bestände*, Leipzig 1912; M. Sławoszevska, *Zarys dziejów Archiwum miasta Gdańska*, Rocznik Gdański, t. 14, 1955 (wyd. 1958), s. 92—128; tejsze, *Gdańska „Bibliotheca Archivi”*, Archeion 40, 1964, s. 131—151; C. Biernat, *Archiwum Państwowe w Gdańsku i jego zasób*, Rocznik Gdański, t. 25, 1966, s. 238—277; *Archiwum miasta Gdańska. Przewodnik po zespołach*, opr. T. Węsierska-Biernatowa, J. Czaplicka, M. Sławoszevska, Warszawa 1970, gdzie dalsza literatura.

⁸ Patrz przypis nr 7.

⁹ Ibid.

¹⁰ M. Sławoszevska, *Bibliotheca Archivi*, s. 140—141; tejsze, *Zarys dziejów Archiwum*, s. 116—121.

1) zachowane inwentarze i spisy tychże archiwów z okresu staropolskiego;

2) wszelkiego rodzaju źródłowe informacje pośrednie — np. uchwały rady miejskiej, relacje o przejęciu spuścizny lub kolekcji do archiwum;

3) testamenty mieszczan i inwentarze spisywane w związku z wykonywaniem formalności spadkowych;

4) katalogi aukcyjne bibliotek prywatnych wystawianych na sprzedaż, wśród których były też i rękopisy¹¹.

Podstawą i punktem wyjścia naszych badań są zachowane dziś inwentarze i spisy archiwów miejskich Gdańska, Elbląga i Torunia z okresu staropolskiego. Pozostałe grupy źródeł wykorzystujemy tylko w części, pozostawiając je do dalszych badań.

Pośród trzech wielkich miast pruskich, wyróżniał się stopniem zorganizowania wewnętrznego, aktywnością i zamożnością mieszczaństwa, Gdańsk. Stanowił nie tylko największy ośrodek handlowo-gospodarczy Rzeczypospolitej, ale i centrum rozwoju szkolnictwa, drukarstwa, nauk ścisłych, literatury i historiografii o europejskim znaczeniu. Szeroko rozwinął się tu ruch kolekcjonerski, powstały liczne prywatne biblioteki. Mocą tzw. „wielkiego przywileju” Kazimierza Jagiellończyka z 15 maja 1457 r. zniesiono dotychczasową odrębność Starego Miasta Gdańska i Nowego Miasta Gdańska i włącznie z radami poddano władzy Głównego Miasta. Od 1526 r. władzę w mieście sprawowała Szeroka Rada, tworzona przez trzy ordynki: radę właściwą (I ordynek), ławę (II ordynek) i przedstawicieli pospólstwa z czterech kwartałów (III ordynek)¹².

Pierwsze pisane wzmianki o istnieniu zorganizowanego Archiwum rady miasta Gdańska pochodzą z XVII w. Przyjmuje się jednak, że musiało ono istnieć już w XV w.¹³ Archiwum było ściśle związane z kancelarią rady i razem z kancelarią podlegało nadzorowi syndyka — inspektora kancelarii. Od 1696 r. był nim najstarszy burmistrz, mający do

¹¹ W sprawie prywatnych bibliotek mieszczańskich i katalogów aukcyjnych patrz: K. Podlaszewska, *Księgozbiory mieszczan gdańskich w XVIII wieku*, *Zapiski historyczne*, t. 35, 1970, z. 1, s. 51—63; P. Szafran, *Katalog aukcyjny i aukcja biblioteki Fryderyka Fabriciusa w 1727 roku na tle aukcji bibliofilskich w Gdańsku do końca XVIII wieku*, *Libri Gedanenses I*, 1967, s. 55, 98; tegoż, *Warsztat historyczny Reinholda Curicke dziejopisarza Gdańska XVII wieku w świetle jego księgozbioru. (Z dziejów księgozbiorów prywatnych w Gdańsku w XVII i XVIII w.)*, *ibid.* II/III: 1968/1969, Gdańsk 1970, s. 87—128; tegoż, *Z problematyki badawczej studiów nad mieszczańskimi księgozbiorami prywatnymi w Gdańsku XVII—XVIII wieku*, *Rocznik Gdański*, t. 31, 1971, z. 1, s. 73—92.

¹² Patrz przypis 1.

¹³ M. Sławoszevska, *Zarys dziejów Archiwum*, s. 95. Nie zajmujemy się tu Archiwum Starego miasta Gdańska, którego zasób po połączeniu z Głównym miastem Gdańska w 1457 r., pozostał w ratuszu staromiejskim i w następnych stuleciach w dużej części uległ rozproszению.

pomocy rajcę¹⁴. Personel kancelarii i tym samym archiwum był liczny i dobrze wykształcony. Tworzyli go: jeden syndyk, a w XVII i XVIII w. dwóch syndyków i podsyndyk, siedmiu do jedenastu sekretarzy oraz pisarze (kanceliści). Tworzyli oni całą produkcję kancelaryjną rady, którą składali następnie w Archiwum rady nad którym mieli pieczę¹⁵.

Dla Archiwum miasta Gdańska nie zachował się niestety do dziś zbiór dawnych inwentarzy, który pozwoliłby odtworzyć zasób Archiwum i prowadzone w nim prace porządkowo-inwentaryzacyjne. Zachował się jedynie inwentarz recesów stanów Prus Królewskich i liczne indeksy-repertoria, w tym XVIII-wieczny odpis sporządzonego wcześniej tzw. „Real Repertorium”. Oddaje ono ogólnie zasób najstarszej części Archiwum — „Krzysztofa”, gdzie pomieszczone były dokumenty i akta normatywne rady¹⁶. Oprócz tego dysponujemy dla Gdańska dwiema relacjami z XVIII w. Pierwsza to „Schema generale Archivi Gedanensi” autorstwa Jana Ernesta von der Linde, nosząca datę 20 września 1702 r.¹⁷ Jest to swego rodzaju schematyczny wykaz akt uzupełniony 7 tablicami. Druga to „Generalis dispositio publicorum scriptorum in cubiculis et distinctis repositoriis Archivi Civitatis Gedanensis”. Według M. Sławoszewskiej powstała ona wkrótce po 1727 roku i sporządzona została przez archiwariusza Kaspra Bartha. Jest to swego rodzaju inwentarz rozstawczy Archiwum, wymieniający sale i rozmieszczone w nich grupy akt¹⁸.

Według ostatniej z wymienionych relacji, wśród akt znajdujących się w wielkiej szafie w pomieszczeniu zwanym „Pegaseum” były: „Krumhusiana, Stoddertiana et Kolkoviana”; w osiemnastej szufladzie innego z rzędów mieszczącego dokumenty były „Janikoviana”, zaś w innej części „Pegaseum” wraz z aktami kościelnymi były „Strauchiana”¹⁹. Sądząc z zachowanych do dziś w Archiwum materiałów były to spuścizny Gabriela Krumhausena, Adriana Stodderta, Jana Kolkaua (Kolkowa), Idziego Straucha oraz utworzona przez Archiwum kolekcja dotycząca Krzysztofa Stanisława Janikowskiego.

Gabriel Krumhausen (1614—1685), sekretarz rady miasta Gdańska,

¹⁴ Ibid., s. 93 i n.; G. Lengnich, *Ius publicum civitatis Gedanensis*, hrsg. von O. Günther, Gdańsk 1900, s. 241.

¹⁵ G. Lengnich, *Ius publicum*, s. 221—241. Spis syndyków i sekretarzy rady miasta Gdańska podaje R. Curicke, *Der Stadt Dantzig historische Beschreibung*, Amsterdam—Danzig 1687, s. 128—131.

¹⁶ Archiwum Państwowe w Gdańsku (cyt. dalej: AP Gdańsk), „Bibliotheca Archivi” sygn. 300, R/N nr 10, k. 583—597. M. Sławoszevska, *Zarys dziejów Archiwum*, s. 104—105.

¹⁷ AP Gdańsk, sygn. 300, R/V nr 23, k. 257—262 i dokładniejszy — 300, R/Vv nr 7, k. 49—50 „Schema generale Archivi Gedanensis Autore J. E. von der Linde”.

¹⁸ AP Gdańsk, sygn. 300, R/Vv nr 7, k. 50—56. M. Sławoszevska, *Zarys dziejów Archiwum*, s. 50—56.

¹⁹ AP Gdańsk, 300, R/Vv nr 7, k. 53.

ławnik, rajca i od 1666 r. burmistrz, pozostawił po sobie pamiętnik, zbiór odpisów przywilejów i różnych wyciągów z akt. Razem z Joachimem Krumhausenem brał udział w walce cechów z radą w drugiej połowie XVII w.²⁰ Podobnie w walki te zaangażowany był Adrian Stoddert (zm. w 1692 r.), podszyndyk i od 1677 r. syndyk rady gdańskiej. Występował jako pełnomocnik rady i razem z sekretarzem Danielem Schumannem prowadził pertraktacje z cechami na sejmie w Krakowie w 1676 r. W dzień po jego śmierci, 21 października 1692 r., rada podjęła uchwałę o wyselekcjonowaniu i przejęciu do Archiwum pozostałych po nim pism urzędowych. W Archiwum Państwowym w Gdańsku zachował się dotąd ze spuścizny Stodderta plik luźnych akt, złożony z dwóch części. Są to różne odpisy, notatki z XVI i XVII w. wykonane ręką ówczesnych sekretarzy — Kaspra Schütza i Jana Boccatiusa²¹. Jan Kolkau, sekretarz rady gdańskiej, ławnik, rajca od 1696 r., jest autorem m.in. dziennika, w którym zawarł relację z interwencji króla Jana III Sobieskiego w Gdańsku w 1677 r. i który to dziennik dalej kontynuował R. Wieder. Oprócz tego był archiwariuszem w Archiwum miasta Gdańska²². W walce cechów z radą brał udział także doktor Idzi Strauch, odgrywając w nich rolę kluczową. Był pastorem kościoła św. Trójcy w Gdańsku i rektorem Gimnazjum Akademickiego. W swoich kazaniach atakował katolików i kalwinów i z tego powodu został przez radę usunięty ze stanowiska. Ujęło się za nim pospólstwo (zwłaszcza cechy) oraz gmina kościoła św. Trójcy na Przedmieściu. Wokół właśnie Straucha rozgorzał spór i polityczna walka między radą a cechami w latach 1674 i 1678. Jej rezultatem była interwencja Jana III w Gdańsku²³.

Wszystkie z wymienionych osób były zaangażowane w jakiś sposób w walkę między cechami i radą w drugiej połowie XVII w. Można sądzić, iż była to główna przyczyna zabezpieczenia spuścizny tych osób

²⁰ E. Cieślak, *Walki społeczno-polityczne w Gdańsku w drugiej połowie XVII wieku. Interwencja Jana III Sobieskiego*, Gdańsk 1962, s. 71 i n.; A. Methner, *Die Danziger Stadtschreiber 1650—1700*, [w:] *Danziger Familiengeschichtliche Beiträge*, H. 2, 1934, s. 33; AP Gdańsk, 300, R/Ee nr 18; *ibid.*, 300, R/N nr 10. Ze spuścizny Krumhausena zachowały się w AP Gdańsk: sygn. 300, R/Ll nr 81, „Memoires Gabriel Krumhausen, Memoires d l'A. 1646—1647 (1653), s. 1—300; sygn. 300, R/Bb nr 44, s. 97—274. „Excerpta ex Diario Krumhausuano ab Ao 1670 usque ad annum 1682 manu propria praefati p.d. Dn. Praeconsulibus scripta”.

²¹ AP Gdańsk, 300, R/O nr 10, s. 185; 300, R/O nr 15, k. 98—98v; 300, R/Nn nr 55, 59; A. Methner, *Die Danziger Stadtschreiber bis 1650*, [w:] *Danziger Familiengeschichtliche Beiträge*, H. 1, 1929, s. 32; tegoż, *Die Danziger Stadtschreiber 1650—1700*, *ibid.*, H. 2, 1934, s. 33; E. Cieślak, *Walki społeczno-polityczne*, s. 73 i n.

²² AP Gdańsk, 300, R/Vv nr 62, s. 1—509; 300, R/Ee nr 13; A. Methner, *Die Danziger Stadtschreiber 1650—1700*, [w:] *Danziger Familiengeschichtliche Beiträge*, H. 2, 1934, s. 33; M. Sławoszevska, *Zarys dziejów Archiwum*, s. 126.

²³ Zagadnienie to w całości omówił: E. Cieślak, *Walki społeczno-polityczne*.

przez radę gdańską. Ten sam powód można odnieść do spuścizny po Janie Nixdorffie (1624—1697), prawniku gdańskim i sekretarzu królewskim. Nixdorff brał udział w konflikcie po stronie cechów. Razem z doktorem Idzim Strauchem kierował walką opozycji, ale w 1675 r. przeszedł na stronę rady w zamian za roczną pensję 1200 zł. Zajmował się prawem procesowym, a oprócz tego poezją, pisał wiersze i panegiryki, wydrukował szereg mów i polemik²⁴. Spuściznę rękopiśmienną Nixdorffa rada gdańska przejęła do Archiwum od wdowy po śmierci syna Nixdorffa w 1712 r.²⁵ Z jego spuścizny rękopiśmiennej znamy dziś jedynie kodeks prawa chełmińskiego²⁶.

Ostatnią grupą wymienioną przez wzmiankowany inwentarz z ok. 1727 r. były „Janikoviana”. Była to kolekcja co najmniej dokumentów, stworzona jak można sądzić w Archiwum, a dotycząca fałszerza dokumentów Krzysztofa Stanisława Janikowskiego (ok. 1615—1647). Gdańsk, czując się zagrożony w swoim stanie posiadania pojawiającymi się wciąż nowymi dokumentami Janikowskiego, polecił sekretarzowi rady Michałowi Behm przeprowadzenie ich szczegółowej krytyki zewnętrznej i wewnętrznej. Behm przeprowadził taką krytykę, dając niezbite dowody ich sfalszowania²⁷.

Oprócz wymienionych spuścizn i kolekcji, zawartych w przedstawionym wyżej opisie-inwentarzu z ok. 1727 r., posiadamy, ważne dla naszych ustaleń, specjalnie podejmowane uchwały rady gdańskiej dotyczące poszczególnych spuścizn po znanych historiografach.

W Gdańsku od połowy XVI w. obserwujemy powstawanie dużej liczby prywatnych zapisek historycznych. Opisywano wszelkie sprawy związane z rodziną, ale i przedstawiano wydarzenia w Gdańsku, stosunki z ziemiami polskimi i innymi. Opracowywano je także na podstawie materiałów urzędowych znajdujących się w kancelarii rady miejskiej²⁸. Ich autorami byli w większości członkowie władz miejskich lub pracownicy kancelarii rady — sekretarze, syndycy, pisarze. Ich pisarstwo było o tyle łatwiejsze, że jednocześnie dla celów urzędowych sporządzali wyciągi

²⁴ L. Pauli, *Jan Nixdorff*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 23, 1978, s. 155—156, gdzie pełna bibliografia. Spuściznę omówił L. Pauli, *Jan Nixdorff (1625—1697) pisarz prawa procesowego*, Warszawa 1957.

²⁵ AP Gdańsk, 300, R/O nr 10, s. 187; 300, R/O nr 15, k. 99.

²⁶ AP Gdańsk, 300, R/W nr 1, k. 166.

²⁷ AP Gdańsk, 300, 52/946—7 (50 sfalszowanych dokumentów); *ibid.*, 300, 52/948—64 (materiały związane z Janikowskim); M. Bär, *Über eine Privilegien fälschung in Westpreussen*, *Mitteilungen des Westpreussischen Geschichts-Vereins*, Jg. 2, No. 1, 1903, s. 3—11; J. Rumiński, *Janikowski Krzysztof Stanisław*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 10, 1962, s. 518—519.

²⁸ L. Mokrzecki, *W kręgu prac historyków gdańskich XVII wieku*, Gdańsk 1974, s. 69 i n.

z akt i protokołów, kopiariusze przywilejów do podręcznego użytku, zbiory praw²⁹.

Rada miejska, powodując się troską o zachowanie tajemnicy swoich akt, starała się zabezpieczać powstającą spuściznę rękopiśmienną własnych urzędników. Byli oni zobowiązani do zachowania tajemnicy składaną przysięgą i specjalnymi ordynacjami i uchwałami rady, dotyczącymi także ograniczeń i wnoszenia akt poza kancelarię i archiwum. Ścisłe określono warunki wypożyczania akt urzędowych do domu. Problem zabezpieczenia akt urzędowych był przedmiotem dyskusji Ordynków nad reformą administracji miejskiej w latach 1570—1577. Podkreślano wówczas, iż nie wolno nikomu przetrzymywać u siebie przywilejów, reskryptów i innych dokumentów dotyczących dobra publicznego pochodzących z kancelarii i z ratusza. Dla bieżącego urzędowania pierwszy sekretarz miał sporządzać z nich odpisy i widymaty³⁰. Uchwały rady podejmowane w latach 1631—1679 dopuszczały wypożyczanie akt urzędowych do domu z zastrzeżeniem, iż tylko dla celów urzędowych mogli je wypożyczać jedynie rajcy i w wyjątkowych wypadkach na okres do ośmiu dni syndycy i sekretarze. Ławnicy mogli być dopuszczani do akt jedynie na terenie kancelarii³¹. Do domu mogły być wypożyczone także akta sekretarza gdańskiego rezydującego przy dworze królewskim, choć z zastrzeżeniem, że tylko w razie konieczności służbowej i za specjalnym przyzwoleniem rady miejskiej³².

Korzystano z tych możliwości oficjalnych i nieoficjalnych. Świadczą o tym liczne odpisy i wyciągi z akt, a także akta oryginalne przechowywane w prywatnych bibliotekach. Rada starała się zabezpieczać powstające w różny sposób spuścizny po śmierci swoich urzędników i dygnitarzy. Uchwała z 1659 r. zobowiązywała pisarzy z urzędów burgrabiego i burmistrzów do składania niepotrzebnych do bieżącego urzędowania ksiąg w Archiwum, a po śmierci całej ich spuścizny. Wydaje się, iż nie zawsze jej przestrzegano. Świadczą o tym spuścizny po Wincentym i Fryderyku Fabriciusach, gdzie były 94 tomy i poszyty rękopisów czy zbiory Walentego Schlieffa, Albrechta Rosenberga i innych, które trafiły do Archiwum dopiero w XIX w.³³

²⁹ M. Sławoszevska, „*Bibliotheca Archivi*”, s. 131—132. W XIX wieku utworzono nawet podział „Spuścizny syndyków i sekretarzy gdańskich, (sygn. 300, R/Nn), liczący obecnie 73 jednostki archiwalne.

³⁰ Tejże, *Zarys dziejów Archiwum*, s. 98.

³¹ AP Gdańsk, 300, R/O nr 10, s. 177; tamże, 300, R/Vv nr 146, a; tamże, 300, R/O nr 15, k. 248 v.; Biblioteka Gdańska PAN, Ms 201, k. 58v—59; M. Sławoszevska, *Zarys dziejów Archiwum*, s. 101.

³² *Ibid.*, s. 101—102.

³³ Biblioteka Gdańska PAN, Ms 731, k. 309v—326v.; P. Szafran, *Księgozbiór prywatny Wincentego i Fryderyka Fabriciusów*; M. Sławoszevska, *Zarys dziejów Archiwum*, s. 101—102, 114—115.

Część spuścizn po swoich urzędnikach rada miejska jednak przejmowała, jak świadczą o tym jej uchwały dotyczące „urzędowych materiałów” Adriana Stodderta³⁴, Stanisława Bornbacha³⁵, Krzysztofa Andrzeja Nixdorffa³⁶, Konstantego Brandta³⁷.

Spuściznę Adriana Stodderta i Nixdorfa omówiono już wyżej. Stanisław Bornbach jest jednym z przedstawicieli gdańskiej „historiografii prywatnej” w przeciwstawieniu do „historiografii urzędowej” rady miejskiej, której przykładem była twórczość G. Lengnicha³⁸. Bornbach (1530—1597) był członkiem III Ordynku i pisarzem Wielkiego Młyna. Z ramienia III Ordynku uczestniczył w życiu politycznym miasta, a jednocześnie prowadził badania nad dziejami miasta. Napisał m.in. kronikę „Historia vom Aufruhr” w której wykorzystał dokumenty, korespondencję, wcześniejsze relacje kronikarskie, które czerpał z Archiwum rady, a także m.in. materiały po Krzysztofie Beyerze (1458—1518), rajcy gdańskim. Ożeniony z jego wnuczką, przejął także jego spuściznę rękopiśmienną, w której były recesy i genealogie³⁹. Po śmierci Bornbacha, jego wielka spuścizna, którą P. Gehrke obliczył na 40 grubych tomów zawierających napisane prace, odpisy z kronik, recesów hanzeatyckich i recesów stanów pruskich i innych źródeł, uległa rozproszeniu. Znajdowały się w niej także oryginalne dokumenty i akta⁴⁰. Część spuścizny trafiła do rodziny Giesów poprzez córkę Bornbacha Elżbietę, żonę burmistrza Konstantego. W rękach rodziny Giesów w 1607 r. znajdowało się 14 tomów odpisów Bornbacha⁴¹, Wiemy, iż trzy tomy odpisów Bornbacha posiadał Konstanty Ferber⁴².

Spadkobiercy Bornbacha starali się w XVII w. odzyskać rozproszoną spuściznę i zwracali się w tej sprawie do rady miasta Gdańska, która w 1641 r. podjęła uchwałę o przejęciu oryginalnych akt i dokumentów⁴³.

³⁴ AP Gdańsk, 300, R/O nr 10, s. 185; *ibid.*, 300, R/O nr 15, k. 98—98v.

³⁵ AP Gdańsk, 300, R/O nr 10, s. 185—185v.; *ibid.*, 300, R/O, nr 15, k. 98v.; *ibid.*, 300, R/U nr 5, k. 21—21v.

³⁶ AP Gdańsk, 300, R/O nr 15, k. 99; *ibid.*, 300, R/O nr 10, s. 187.

³⁷ Biblioteka Gdańska PAN, Ms 201, k. 58v.

³⁸ Patrz L. Mokrzecki, W kręgu prac historyków gdańskich.

³⁹ AP Gdańsk, 300, R/Ii nr 10 — zawiera odpisy instrukcji, relacji i recesów ze zjazdów oraz korespondencję w sprawie kupców hanzeatyckich w Anglii, gdzie na antyfolium zapiska: „Dyt Bocck hortt my Hennrick Beyer herkomende von dem sseligen Veder Crystoff Beyer Anno 1553” i niżej dopisek ręką Bornbacha — „und ist mir Stentzel Bornbachen geschenket undt verehret worden Anno 1558”.

⁴⁰ P. Gehrke, *Das Ebert Ferber-Buch und seine Bedeutung für die Danziger Tradition der Ordensgeschichte*, Zeitschrift des Westpreussische Geschichts-Vereins, H. 31, 1882, s. 3—25; *Preussische Sammlung, allerley bisher ungedruckten Urkunden, Nachrichten und Abhandlungen*, Bd. 1, Danzig 1747, s. 307—318.

⁴¹ AP Gdańsk, 300, 36 nr 22, s. 7—8.

⁴² J. Dworzaczkowa, *Dziejopisarstwo gdańskie do połowy XVI wieku*, Gdańsk 1962, s. 67 i n.

⁴³ AP Gdańsk, 300, R/V nr 5, s. 21—21v.; 300, R/O nr 15, k. 98v.; 300, R/O nr 10, s. 185—186.

W XIX w. spuścizna Bornbacha nadal pozostawała rozproszona między Archiwum, Bibliotekę Gdańską, Bibliotekę Uphagenów, Bibliotekę Westpreussische Geschichtsvereins i Królewską Bibliotekę w Berlinie⁴⁴. Nie możemy stwierdzić na podstawie dziś zachowanej w Archiwum Państwowym w Gdańsku spuścizny Bornbacha, co w 1641 r. przejęto do Archiwum wobec przemieszania zbiorów gdańskich w drugiej połowie XIX w. Potrzebne są badania nad proveniencją poszczególnych rękopisów.

Z tych samych powodów nie możemy stwierdzić, co znajdowało się w Archiwum rady w okresie staropolskim ze spuścizny innych historyków gdańskich. Jednym z nich jest R. Curicke, autor *Der Stadt Danzig historische Beschreibung*. Pracę tę napisał opierając się na materiałach z Archiwum rady, mając do nich dostęp jako sekretarz rady. Rada gdańska przed drukiem zażądała od autora przedstawienia rękopisu, a następnie notatek i wyciągów ze źródeł. Rezultatem było odmówienie zgody na druk, zatrzymanie rękopisu i materiałów. W zamian rada wypłaciła honorarium w wysokości 200 florenów. Zwrot materiałów i zgodę na druk uzyskał dopiero syn Curickego Rajnold Jerzy Curicke po usunięciu fragmentu dotyczącego sporu między luteranami a kalwinami o tzw. „notulę”⁴⁵.

Podobnie rada nie wyraziła zgody na druk pracy Eliasza Konstantyna von Trewen-Schrödera „Ius publicum Dantiscanum” w obawie przed upowszechnieniem praw króla polskiego do Gdańska⁴⁶. Nie drukowana pozostała inna praca o ustroju Gdańska „urzędowego historyografa” rady gdańskiej G. Lengnicha „Ius publicum civitatis Gedanensis”, powstała ok. 1760 r. Wydał ją dopiero w 1900 r. O. Günther⁴⁷. Po śmierci Lengnicha, rada miejska przejrzała jego spuściznę i przejęła część rękopisów. Reszta wraz z książkami, według Zientary, trafiła do rąk rodziny Rosenbergów. Biblioteka została następnie sprzedana na aukcji, a spuścizna rozproszona między Bibliotekę Gdańską, Archiwum i Staatsarchiv w Dreźnie⁴⁸.

⁴⁴ *Katalog der Danziger Stadtbibliothek*, Bd. 1, Th. 1, bearb. A. Bertling, Danzig 1892, s. 629.

⁴⁵ P. Szafran, *Warsztat historyczny Reinholda Curicke, Gdańsk. Jego dzieje i kultura*, s. 533—534.

⁴⁶ W sprawie Schrödera patrz: S. Matysik, *Eliasz Konstanty Schröder, gdański prawnik (1625—1680)*, Rocznik Gdański, t. 13, 1954, 98—122; tegoż, *Eliasz Konstanty Schröder. Gdański prawnik i sekretarz królewski z XVII wieku. Życie i dzieło*, Czasopismo Prawno-Historyczne, t. 6, 1954, z. 1, s. 153—177; K. Górski, *Traktat o ustroju Gdańska Eliasza v. Trewen Schrödera, „Ius publicum Dantiscanum”*, Sprawozdania TNT, 1951, nr 5, s. 80—82.

⁴⁷ G. Lengnich, *Ius publicum civitatis Gedanensis oder der Stadt Danzig Verfassung und Rechte*, hrsg. von O. Günther, Danzig 1900.

⁴⁸ *Nowy Korbut*, t. 5, s. 240—243; W. Zientara, *Gottfried Lengnich, ein Danziger Historiker in der Zeit der Aufklärung*, Toruń 1989 (praca doktorska, maszynopis w Katedrze Germanistyki UMK w Toruniu); K. Reychman, *Exlibrisy gdańskie*, Warszawa 1928.

W Archiwach rady miejskiej w okresie staropolskim znajdowało się wiele więcej spuścizn urzędników rady, niż to dziś możemy stwierdzić na podstawie relacji-inwentarza z ok. 1727 r. i uchwał rady z XVII—XVIII w. Pożytecznym będzie przebadanie pod tym względem całego zasobu Archiwum Państwowego w Gdańsku. Świadczy o tym spuścizna Kaspra Bartha, najpierw niepłatnego sekretarza, potem archiwariusza i podsyndyka, znajdująca się w recesach rady (sygn. 300, 31/92). Zachowały się bruliony, koncepty, odpisy i notatki Bartha obłożone obwolutą, na której znajduje się notatka archiwariusza J. E. Ferbera o ich przejęciu przez Archiwum i konieczności uporządkowania w przyszłości⁴⁹.

Największy zbiór spuścizn w Archiwum Państwowym w Gdańsku znajduje się dziś w kolekcji rękopisów zwanej „Bibliotheca Archivi”⁵⁰, powstałej jeszcze w XVI w. Uporządkowano ją w latach 1879—1893, podzielono na poddziały rzeczowe wśród których stworzono poddział „Spuścizny syndyków i sekretarzy gdańskich”, zawierający spuścizny dziesięciu osób, co do których nie wiadomo w każdym przypadku od kiedy znajdują się w Archiwum. Wśród nich jest na przykład spuścizna Jana Schlakowa (Sclacovius), której część znajdowała się w kolekcji Fabriciusów, która nie wiadomo kiedy znalazła się w Archiwum⁵¹. Również nie wiemy, kiedy dostały się do Archiwum zbiory Schlieffa-Schumana. Ich twórcą był Walenty Schlieff (1680—1750), zajmujący się dziejami Gdańska, Prus i Polski. W testamencie zalecił, by zbiory po wygaśnięciu rodziny przekazać Bibliotece Miejskiej w Gdańsku. Zbiory przeszły jednak w ręce jego zięcia, rajcy Jana Fryderyka Schumana i dopiero po jego śmierci znalazły się w Bibliotece Miejskiej. Obecnie w Archiwum Państwowym znajdują się 132 rękopisy z tych zbiorów, wśród których są oryginalne akta urzędowe i odpisy⁵². Zbiory Krystiana Daberhuda (1671—1730), mieszczące również rękopisy jego teścia Ernesta von der Linde, zastrzegła i kupiła rada miasta Gdańska w 1732 r. za 6000 florenów. Zachowane do dziś rękopisy nie posiadają cech proveniencyjnych i trudno ustalić, które egzemplarze pochodzą z zakupu z 1732 r.⁵³

Stosunkowo mało posiadamy dziś, w stosunku do roli jaką odgrywał Gdańsk w handlu, prywatnych archiwów kupieckich. Przechowywane w mieszkaniach kupców, rozmaitych składach, magazynach uległy rozproszeniu i zniszczeniu, szczególnie w czasie II wojny światowej. Najbardziej pokaźne archiwum pozostało po Janie Loitzu, stojącym na czele gdańskiej filii domu handlowego w Szczecinie. Jest to 14 poszytów ksiąg

⁴⁹ AP Gdańsk, 300, 31/92. Teczka nosi tytuł: „Varia” i zawiera materiał z lat 1665—1690, 1701—1720.

⁵⁰ M. Sławoszewska, „Bibliotheca Archivi”, s. 141.

⁵¹ AP Gdańsk, 300, R/Nn nr 26 — pochodzi z Biblioteki Fabriciusów.

⁵² M. Sławoszewska, „Bibliotheca Archivi”, s. 134—135.

⁵³ Ibid., s. 134.

rachunkowych z lat 1566—1570, prowadzonych ręką pisarza-księgowego Łukasza Klingenna. Było ich znacznie więcej — 35 poszytów zaginęło w czasie ostaniej wojny⁵⁴. Należy wymienić tu jeszcze księgę kupiecką Jana Pisa (lub Pira, Pijara), najstarszą z zachowanych w Polsce z lat 1421—1454⁵⁵, księgi kontowe Jana Kerschberga⁵⁶, cztery księgi handlowe z lat 1757—1759 rajcy i kupca G. Wernickiego⁵⁷, księgę handlową Dawida Kichfeldta z lat 1779—1780⁵⁸, księgę handlową Henryka i Wilhelma Rhesenów z pierwszej połowy XVI w. wraz z listami handlowymi, inwentarzami i innymi dokumentami⁵⁹ oraz sześć ksiąg handlowych, notatek kupieckich nie zidentyfikowanych⁶⁰.

Podobnie jak w Gdańsku, również w Elblągu, powstawały na podstawie akt rady miejskiej prace historyczne, zapiski kronikarskie, sporządzano wyciągi z akt i odpisy. Ich twórcami były osoby z kręgu rady miejskiej lub z nią w jakiś sposób związane — rajcowie, sekretarze, sędziowie. Tworzyli oni historiografię elbląską. Spuścizny po nich pozostawały w prywatnym posiadaniu rodzin i spadkobierców, a także kolekcjonerów, w bibliotekach kościelnych i szkolnych. Powstające prace nie zawsze wyrażały poglądy rady miejskiej, która w związku z tym dążyła do ich przejęcia i ograniczenia rozpowszechnienia⁶¹.

Początki powstania tego zbioru spuścizn w Archiwum elbląskim są nieznane, podobnie jak i początki samego Archiwum, o którym pierwsza wzmianka źródłowa pochodzi z 1580 r.⁶² Przejmowane materiały rada składała w Bibliotece istniejącej w Archiwum. Były to głównie prace z zakresu prawa i historii Elbląga i całych Prus Królewskich. Obok nich składano powstające w kancelarii i poza nią wyciągi z akt rady, odpisy, zapiski kronikarskie. Zbiory te ucierpiały szczególnie w 1777 r. w czasie pożaru ratusza, gdzie były złożone. Po pożarze uległy one rozproszeniu: część trafiła do rąk prywatnych kolekcjonerów, część do różnych biblio-

⁵⁴ AP Gdańsk, 300, R/Vv nr 200—213; M. Sławoszewska, „*Bibliotheca Archivi*”, s. 148; E. Wojciechowski, *Materiały archiwalne, rękopisy i stare druki gdańskie z zakresu księgowości*, Rocznik Gdański, t. 15/16: 1956—1957, s. 469—475.

⁵⁵ AP Gdańsk, 300, R/F nr 4; E. Wojciechowski, *Materiały archiwalne*, s. 471—472.

⁵⁶ AP Gdańsk, 300, R/F nr 19a, 19b.

⁵⁷ Ibid., 300, R/F nr 20a—20d.

⁵⁸ Ibid., 300, R/F nr q 19.

⁵⁹ E. Wojciechowski, *Materiały archiwalne*, s. 472—473.

⁶⁰ AP Gdańsk, 300, R/F nr 24, 25, 28, 35, q 20, q 22.

⁶¹ M. Toeppen, *Die Elbinger Geschichtsschreiber und Geschichtsforscher in kritischer Uebersicht vorgeführt*, Zeitschrift des Westpreussischer Geschichts-Vereins, H. 32, 1893, s. 1; W. Klesińska, *Archiwum miasta Elbląga*, Rocznik Elbląski, t. 1, 1961, s. 73—75; *Inwentarz zbioru „Rękopisy elbląskie”*, opr. E. Morcinek, Warszawa 1967, s. VI—VII.

⁶² W. Klesińska, *Archiwum miasta Elbląga*, s. 74.

tek. W dużej mierze władze miejskie odzyskały je w XIX w. w wyniku usilnych starań, a nawet procesów sądowych⁶³.

W 1919 r. Archiwum przeniesiono do gmachu Biblioteki Miejskiej i do 1934 r. obie instytucje pozostawały pod wspólnym kierownictwem. W tym okresie nastąpiło przemieszanie zbiorów, zwłaszcza rękopisów. W Archiwum wyodrębniono wówczas Dział Rękopisów („H” — Handschriften), który uzupełniano kolekcjami i spuściznami po znanych elblązanach. Obecnie tworzy on także odrębny zbiór pod nazwą „Rękopisy elbląskie”⁶⁴.

Na zawartość zbioru „Rękopisy elbląskie” składają się więc spuścizny i kolekcje, które pierwotnie wchodziły w skład Biblioteki Archiwum rady miasta Elbląga (do 1772 r.), oraz nowe nabytki z XIX i XX w. (głównie do 1934 r.).

Zawartość zbioru Biblioteki Archiwum możemy odtworzyć: 1 — przez inwentarze i spisy Archiwum miasta Elbląga z okresu staropolskiego, 2 — poprzez pośrednie informacje źródłowe lub 3 — zbadanie pertynencji rękopisów z zachowanych obecnie kolekcji i spuścizn. Z inwentarzy dysponujemy obecnie spisem sekretarza Piotra Poselgera, który jest efektem jego prac porządkowych w Archiwum, prowadzonych w latach 1689—1691. Nie możemy niestety na podstawie jego zapisów wyodrębnić akt prywatnych⁶⁵. Również relacja Gotfryda Gotscha z 1772 r. z przejmowania miast w tym i Archiwum) przez władze pruskie po rozbiore nie mówi nic o aktach prywatnych⁶⁶. Pozostaje zatem badanie pertynencji poszczególnych rękopisów znajdujących się obecnie w zbiorze oraz wszelkie źródłowe informacje pośrednie.

Najwcześniejsze informacje posiadamy o przejściu przez radę miejską Elbląga spuścizny po Michale Friedwaldzie (1525—1579), burmistrzu i burgrabim elbląskim, a jednocześnie nieprzejeżdżanym przeciwniku rady elbląskiej w latach 1558—1579 i rzeczniku ściślejszego zespolecia Prus Królewskich z Koroną⁶⁷. Rada elbląska walczyła z Friedwaldem przeszło 20 lat, angażując w nią także radę gdańską i stany Prus Królewskich i po śmierci Friedwalda przejęła jego spuściznę na przełomie XVI/XVII w.⁶⁸ Z części spuścizny i akt rady dotyczących Friedwalda

⁶³ Ibid., s. 77—79; *Inwentarz zbioru „Rękopisy elbląskie”*, s. VII i n.

⁶⁴ W. Klesińska, *Archiwum miasta Elbląga*, s. 81; *Inwentarz zbioru „Rękopisy elbląskie”*, s. XII—XIII; J. Lassota, *Zarys dziejów Biblioteki Elbląskiej 1601—1945*, *Rocznik Elbląski*, t. 1, 1961, s. 97—120.

⁶⁵ AP Gdańsk, Akta miasta Elbląga, sygn. 369, 1/ nr 1343—1345, 4078.

⁶⁶ Ibid., sygn. 492/ nr 466, s. 212—238.

⁶⁷ W. Szczuczko, *Michał Friedwald (1525—1579), burmistrz i burgrabia królewski*, [w:] *Zastużeni ludzie dawnego Elbląga*, pod red. M. Biskupa, Wrocław 1987, s. 63—72.

⁶⁸ Ibid., s. 71; *Inwentarz zbioru „Rękopisy elbląskie”*, s. VI. Część prac z dorobku historiograficznego Friedwalda została wydana: *Peter Himmelreich's und*

utworzono w Archiwum — jak można przypuszczać jeszcze w XVII w. — kolekcję „Friedwaldiana”⁶⁹. W następnych stuleciach uległa ona jednak rozproszeniu.

W 1702 r. rada elbląska przejęła do Archiwum spuściznę po Gotfrydzie Zamehlu (1629—1684), rajcy, poecie i historyku elbląskim. Na zlecenie rady miejskiej pracował on w 1682 r. nad uporządkowaniem Archiwum, której to pracy nie doprowadził do końca. Po pożarze ratusza elbląskiego spuścizna Zamehla uległa rozproszeniu. Duża jej część znalazła się m.in. w rękach kolekcjonera Abrahama Grübnaua, który część prac Zamehla kontynuował i współoprawił ze swoją spuścizną⁷⁰.

W 1718 r. rada miejska przejęła rękopisy prac pastora kościoła Bożego Ciała w Elblągu Wilhelma Rupsona (1664—1718). Kontynuował je następnie — już po złożeniu w Archiwum — Jan Henryk Dewitz (1706—1767) i dziś w części jest współoprawna z jego spuścizną⁷¹.

W przeciwieństwie do Gdańska i Elbląga w Toruniu zachowało się wiele spisów i inwentarzy Archiwum miejskiego z okresu staropolskiego. Najstarsza wzmianka pisana o istnieniu zorganizowanego Archiwum rady pochodzi z 1570 r., choć z pewnością istniało ono wcześniej⁷². Istniejące spisy i katalogi są efektem przeprowadzanych wielokrotnie rewizji zawartości Archiwum, a mianowicie z lat: 1657⁷³, po 1696⁷⁴, z przełomu XVII/XVIII w.⁷⁵, dwa z XVIII w.⁷⁶, a także z 1826⁷⁷ i 1836⁷⁸. Trzy pierwsze z nich dotyczą jednakże tylko zasobu, który był złożony w wieży ratuszowej, a więc dokumentów i nielicznych ksiąg. Znacznie więcej znajdowało się w pięciu innych pomieszczeniach rady i kancelarii⁷⁹. Wymienione inwentarze i spisy Archiwum toruńskiego, i te sprzed pożaru w 1703 r., i te które powstały po pożarze, nie pozwalają wyodrębnić archiwów prywatnych, choć znajdowały się w Archiwum, jak można wnosić z aktualnego zasobu. Przypuszczamy, że część rękopisów pry-

Michael Friedwald's des Lowentödters Elbingisch — Preussische Geschichten, hrsg. von M. Toeppen, Leipzig 1881.

⁶⁹ AP Gdańsk, 492/1126—132 i 492/436, 541, 974.

⁷⁰ M. Toeppen, *Die Elbinger Geschichtschreiber*, s. 44—62; *Inwentarz zbioru „Rękopisy elbląskie”*, s. VI, XIV—XV; AP Gdańsk, 492/970—992.

⁷¹ AP Gdańsk, 492/893—908.

⁷² K. Ciesielska, *Zarys dziejów Archiwum Toruńskiego*, *Zapiski historyczne*, t. 43, 1978, z. 4, s. 8. Już w czasie druku niniejszego opracowania ukazał się art. tejże, *Dawne inwentarze Archiwum miasta Torunia*, *Archeion* 87, 1990, s. 71—99, jednak istnienie tego art. pozostaje na marginesie naszych zainteresowań.

⁷³ AP Toruń, „Catalog archivalischer Documente de anno 1657” — nie posiada sygnatury.

⁷⁴ *Ibid.*, „Aeltere Archiv Cataloge” (nie posiada sygnatury), poz. VIII, k. 64—73.

⁷⁵ *Ibid.*, Kat. II, XIII 46, k. 145—162.

⁷⁶ *Ibid.*, „Aeltere Archiv Cataloge”, poz. VIII, k. 64.

⁷⁷ AP Toruń, Akta miasta Torunia, AmT C 524, s. 187—249.

⁷⁸ *Ibid.*, AmT C 540.

⁷⁹ K. Ciesielska, *Zarys dziejów Archiwum*, s. 10—13.

watnej proveniencji znajdowała się w Bibliotece Rady, która dała początek Bibliotece Gimnazjalnej w Toruniu razem z Biblioteką Franciszkańską, w 1594 r. Po przekazaniu zasobu Gimnazjum, rada na nowo odbudowała Bibliotekę własną, która w większości spłonęła w 1703 r., ale została ponownie odbudowana w XVIII w.⁸⁰ Istniejący inwentarz tejże Biblioteki, sporządzony przez sekretarza rady miejskiej Jana Gottloba Sömmeringa z 1790 r., wykazuje obok druków, także księgi sądu ławniczego i rachunki kamlarii⁸¹. Część archiwaliów z Biblioteki Rady przekazano do Archiwum w trakcie prac porządkowych w XIX w., część uległa jednak rozproszeniu. Część także spuścizn z tejże Biblioteki Rady przekazano do Archiwum. Zostały one włączone do zasobu⁸², a nie wydzielone w osobną kolekcję, jak uczyniono to w Gdańsku czy Elblągu. Spuścizny te i kolekcje akt włączono wówczas do różnych grup rzeczowych, na jakie podzielony został zasób Archiwum.

W wyodrębnionej wtedy grupie „Kroniki i zapiski historyczne”, mieszczącej blisko 90 pozycji inwentarzowych, znajdują się spuścizny sekretarzy i syndyków rady toruńskiej. Są tu prace Gotfryda Centnera⁸³ czy też liczne odpisy kronik gdańskich i elbląskich⁸⁴. W grupie „Kościoły i szkoły” znajduje się spuścizna Efraima Oloffa (1685—1735)⁸⁵. Wypisy z nieistniejących dziś ksiąg protokołów rady znajdują się razem z resztą zachowanych protokołów⁸⁶. Wiele spuścizn mieści się w grupie „Wilkieże i zarządzenia rady”⁸⁷. Prywatne kolekcje znajdujemy w grupie („Tablice genealogiczne, wiadomości dotyczące rodzin, pamiętniki”⁸⁸ oraz w grupie „Rękopisy różnej treści”⁸⁹.

⁸⁰ Ibid., s. 13—14; Z. Mocarski, *Książka w Toruniu*, [w:] *Dzieje Torunia*, pod red. K. Tymienieckiego, Toruń 1933, s. 393—394, 465—466.

⁸¹ Ibid., s. 465—466; K. G. Praetorius, *Topographisch — historisch — statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes die Verzeit und Gegenwart umfassend*, wyd. J. E. Wernicke, Toruń 1832, s. 463; J. E. Wernicke, *Geschichte Thorns aus Urkunden, Dokumenten und Handschriften*, Bd. 2, Thorn 1842, s. 487; Wojewódzka Biblioteka Publiczna i Książnica Miejska w Toruniu, *Rękopisy — katalog*, sygn. KM 138 A 2° 209.

⁸² K. Ciesielska, *Zarys dziejów Archiwum Toruńskiego*, s. 14—20.

⁸³ AP Toruń, Kat. II, XIII 58; S. Salmonowicz, *W kręgu toruńskich erudytów osiemnastego wieku*, [w:] *Księga Pamiątkowa 400-lecia Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego*, pod red. Z. Zdrójkowskiego, t. 1, Toruń 1972, s. 235.

⁸⁴ AP Toruń, Kat. II, XIII.

⁸⁵ Ibid., Kat. II, X, 14, 19, 29; S. Salmonowicz, *W kręgu toruńskich erudytów*, s. 233—235.

⁸⁶ AP Toruń, Kat. II, II 1. „Observata quedam ex actis consularibus Senatus Civitatis Torunensi [cum indice] 1346—1693 [Baumgartiano] i dalsze: sygn. Kat. II, II 2—4a.

⁸⁷ Np. Zbiór zarządzeń rady burmistrza Michała Nalentza z 1750 r. — sygn. Kat. II, I 70.

⁸⁸ Między innymi: „Stammtafeln der Familie Neisser, dann auch der Familie Vogt und Ekant” 1550—1696 — sygn. Kat. II, XII 1; „Cretlovii Tagebuch, Familiennotizen, Rezepte, General- und Spezial-Leges seiner Schule...” — sygn. Kat. II,

Część spuścizn przechowywanych w Bibliotece Rady znalazła się w wyniku rozproszenia w XIX i XX w. w Książnicy Miejskiej w Toruniu. Do dziś znajdują się tam m.in. 24 tomy „Silva rerum” sekretarza toruńskiego Christiana Lachmanna⁹⁰.

Na podstawie tylko tych wstępnych badań możemy stwierdzić, iż w archiwach rad trzech wielkich miast pruskich: Gdańska, Elbląga i Torunia w okresie staropolskim znajdowało się wiele spuścizn i kolekcji osób prywatnych i urzędników miejskich. W części miały one charakter półurzędowy. Władze miast starały się przejmować je do własnych archiwów m.in. z powodów politycznych, szczególnie gdy były to materiały przeciwników władz miejskich. Podniesione tu zagadnienia wymagają jednakże dalszych wszechstronnych badań. Wiele nowych ustaleń może przynieść przebadanie całego zasobu staropolskiego archiwów miejskich bez względu na miejsce jego przechowywania w chwili obecnej.

XII 5; „Stammbuch des Daniel Wachsschlager Torunens (1640)” — sygn. Kat. II, XII 8.

⁸⁹ Między innymi: „Privatbriefe an senior Ephraim Praetorius (1693—1720)” — sygn. Kat. II, XIV 49.

⁹⁰ Wojewódzka Biblioteka Publiczna i Książnica Miejska w Toruniu, Rękopisy, sygn. 286 KN 32—53 oraz 179.